

УДК 316.6:32

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ МЕШКАНЦІВ СЕВАСТОПОЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ

Пирог Г.В., к. філос. н.,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто регіональну специфіку міста Севастополя, проаналізовано фактори прийняття чи неприйняття анексії його мешканцями. На основі теоретичного аналізу й даних емпіричних досліджень показано психологічні особливості політичної соціалізації, політичної мотивації та політичних орієнтацій молоді севастопольського регіону. Як особливості політичної свідомості вказуються конфлікт національно-політичної ідентичності, переважання матеріальних і соціальних мотивів політичної участі за відсутності інтересу до політики, несформованість та суперечливість політичних орієнтацій, високий авторитаризм тощо.

Ключові слова: політична психологія, політична свідомість, політична соціалізація, політичні орієнтації, політична мотивація.

В статье рассматривается региональная специфика города Севастополя, анализируются факторы принятия или отторжения аннексии его жителями. На основе теоретического анализа и данных эмпирических исследований представлены психологические особенности политической социализации, политической мотивации и политических ориентаций молодежи севастопольского региона. Среди выявленных особенностей политического сознания указываются конфликт национально-политической принадлежности, преобладание материальных и социальных мотивов политического участия при отсутствии интереса к политике, несформированность и противоречивость политических ориентаций, высокий авторитаризм и так далее.

Ключевые слова: политическая психология, политическое сознание, политическая социализация, политические ориентации, политическая мотивация.

Pyrog G.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF POLITICAL CONSCIOUSNESS OF THE SEVASTOPOL REGION INHABITANTS

The article considers the regional specificity of Sevastopol city, analyzed the factors of accepting or rejecting the annexation by its inhabitants. Based on the theoretical analysis and empirical research data shows the psychological features of political socialization, political motivation and political orientations of the Sevastopol youth. Among the features of political consciousness are a conflict over of nationally-political identity, predominance of material and social motives of political participation in default of interest in politics, unformed and contradiction of political orientations, high authoritarianism and others like that.

Key words: political psychology, political consciousness, political socialization, political orientation, political motivation.

Постановка проблеми. На сучасному етапі в українському суспільстві широко дискутують на тему причин і наслідків анексії Криму Російською Федерацією. При цьому обговорюються причини політичного, військового, економічного, культурного та іншого порядку. Одна з таких причин – «людський фактор», а саме той факт, що частина мешканців Криму підтримала анексію, особливо це стосується жителів міста Севастополя.

На жаль, немає достовірних даних про реальну частку севастопольців, які підтримали приєднання до Росії в березні 2014 р., проте цей відсоток був досить високим і визначив долю не лише Севастополя, а й Криму в цілому. Розуміння причин такої високої підтримки незаконного приєднання території своєї країни до іншої держави неможливе без урахування психологічних

факторів, оскільки політичні, економічні, культурні та інші впливи опосередковуються психологічними складовими, а саме особливостями політичної свідомості, які в цьому разі привели людей до особистісного прийняття факту анексії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні є багато психологічних праць, присвячених сучасному розумінню проблем політичної свідомості й політичної поведінки (В.О. Васютинський, О.А. Донченко, І.В. Жадан, В.В. Крамник, Д.В. Ольшанський, М.І. Пірен, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Є.І. Чорний, О.Б. Шестопал та інші автори). У межах соціально-психологічної парадигми вітчизняними вченими досліджується політична свідомість у контексті проблем політичної соціалізації (Н.М. Дембицька, М.С. Катаєва, В.В. Москаленко, І.В. Жадан,

М.І. Пірен, Н.М. Юрій, В.Т. Циба), вивчаються особливості масової політичної свідомості українців та проблеми взаємодії влади й громадянина (В.О. Васютинський, М.М. Слюсаревський, В.М. Фомічова, Н.В. Хазратова). Останні дослідження стосуються конкретних проблем сучасної політичної свідомості, таких як становлення політичної свідомості молоді й активізація її політичної участі в умовах суспільної нестабільності (І.В. Білоконь, М.Л. Дідук, Л.О. Кияшко), психологічні механізми свідомості виборців і прийняття політичних рішень (Д.В. Позняк, О.В. Полунін), мотиви політичної поведінки (О.Л. Коробанова, А.О. Краснякова, О.М. Плющ, М.Ю. Сидоркіна), політичні й ціннісні орієнтації, ментальні компоненти нації (В.М. Бебик, Г.В. Циганенко), когнітивні компоненти політичної свідомості в умовах інформаційних впливів (О.Т. Баришполець, І.М. Білоус, В.В. Москаленко, П.Д. Фролов) тощо. Однак досліджень регіональної специфіки політичної свідомості, за винятком аналізу російськомовної спільноти в Україні, здійсненого В.О. Васютинським, практично не проводилось.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні психологічних особливостей політичної свідомості мешканців севастопольського регіону на основі теоретичного аналізу й даних емпіричних досліджень, проведених на групах школярів і студентів. Нами не ставився за мету всебічний розгляд політичної свідомості, аналіз обмежується спробою визначити на основі вже розроблених теорій і підходів особливості політичної свідомості мешканців конкретного регіону, у тому числі фактори особового прийняття чи неприйняття анексії.

Стаття спирається на дані досліджень, проведених до окупації Криму, однак вважаємо за доцільне використати їх із метою нового осмислення, що допоможе визначити причини підтримки окупації та відчуження частини населення України, спрогнозувати зміни політичної свідомості в мешканців півострова, намітити можливість практичної роботи психологів у сфері політичної свідомості щодо попередження такого відчуження серед різних категорій громадян України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціологічні дані, отримані в роки, що передують подіям березня 2014 р., свідчили про стабільне переважання на Півдні України прихильників контактів із Росією [1]. Серед особливостей севастопольського регіону, які допоможуть зрозуміти причини високої підтримки Російської Федерації (далі – РФ), визначальним, на нашу думку,

є «ізоляціонізм» – закритий характер регіону. Ця особливість виявлялась у всіх сферах життя, у тому числі вищій освіті: у вищих навчальних закладах міста 90–95% студентів були мешканцями самого Севастополя. У зв'язку із цим не відбувалось природного для студентства обміну культур, цінностей, поглядів, унаслідок чого не формувались полікультурність, толерантність до інших поведінкових і культурних проявів, відчуття себе частиною культури української держави, зате спостерігалось формування обмеженості розуміння суспільних процесів в українській державі. Згодом випускники севастопольських вищих навчальних закладів у більшості випадків залишались жити у своєму місті та мали дуже обмежені контакти з материковою Україною, інформацію політичного й суспільного характеру отримували переважно з російських засобів масової інформації (далі – ЗМІ) та меншою мірою – з проросійських українських ЗМІ. Виникла така замкнута «острівна» культура проросійської, радянської й імперської спрямованості, на тлі якої в мешканців Севастополя формувалися специфічні політичні орієнтації.

Становить інтерес аналіз чинників, що призвели до підтримки або відторгнення анексії на індивідуальному рівні, адже мешканці міста перебували в однакових умовах пропагандистських впливів із боку РФ. Дискусії в ЗМІ зазвичай призводять до констатації декількох факторів непсихологічного характеру. Першим чинником вважають належність до українського етносу. Однак серед українських патріотів багато представників інших етносів, насамперед кримських татар, для яких російська окупація становить загрозу самому існуванню народу на його історичній території. Непоодинокими є випадки неприйняття агресії з боку РФ, наприклад, етнічними росіянами, які виростили й отримали освіту за межами України. З іншого боку, серед етнічних українців багато підтримали анексію, навіть ті, які вважають себе українцями, народились, виростили, отримали освіту на материковій Україні, мають там родичів і регулярно приїжджають туди в гості. Другий чинник – соціально-економічний. Не секрет, що найбільш активну підтримку анексії надали пенсіонери, проте й серед них були патріоти України. З іншого боку, підприємці мали бути більш лояльними до української держави, однак серед них підтримка анексії також була високою. Третій чинник – віковий, що також виявився малозначущим: підтримка анексії була високою серед усіх вікових категорій, у тому числі молодих людей. Четвертий чинник – рівень

освіти, який, згідно з даними соціологічних опитувань, визначав спрямованість респондентів на євроінтеграцію. Події показали, що підтримка анексії була високою і серед працівників науково-дослідних інститутів, і серед професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів. Таким чином, жоден із зазначених факторів не є визначальним для особистої позиції прийняття чи відторгнення російської окупації. Вважаємо, що основним чинником є психологічний – стан і рівень політичної свідомості, через яку переломлюються впливи всіх інших факторів.

Імовірно, що розподіл відношення підтримки й відторгнення анексії Криму з боку мешканців Севастополя корелює зі ставленням до інтеграції в українське суспільство.

У дослідженні В.О. Васютинського вказуються різні типи російськомовних жителів південно-східних регіонів України за рівнем прихильності до інтеграції в сучасне українське суспільство [2]. Перший тип – прихильники активної інтеграції, які схильні перейти на українську мову, активно її обстоюють. Другий тип – представники пасивної інтеграції, які погоджуються на українізацію, хоч і без особливого бажання. Третій тип – прихильники субінтеграції, тобто збереження переважної російськомовності на рівні свого регіону. Четверта позиція – пасивна контрнтеграція, коли особа намагається ізолюватись від українізаційних впливів та дотримується російськомовності, таким чином прагнучи зберегти свій російськомовний світ. П'ятий варіант – активна контрнтеграція, яка означає відкриття боротьбу проти українізаційних впливів. В.О. Васютинський вказує, що носіїв двох останніх позицій серед російськомовних громадян є по декілька відсотків. Можна припустити, що подібний розподіл має місце також у Севастополі, проте позиція активної контрнтеграції представлена значно більшою мірою та проявилась в агресивних антиукраїнських настроях і прийнятті анексії з боку РФ. Водночас необхідно пам'ятати, що серед мешканців міста є як активні патріоти України, які ризикують своїм життям у боротьбі з окупацією, так і пасивніші, помірні громадяни, які не підтримують анексію.

Спробуємо визначити психологічні особливості політичної свідомості мешканців севастопольського регіону на підґрунті даних емпіричних досліджень, що проводились у Севастопольському міському гуманітарному університеті протягом 2004–2010 рр. (автор статті працювала там того часу). Зокрема, дослідження стосувались осо-

бливостей політичної соціалізації в дітей молодшого шкільного віку [3], мотивації політичної участі студентів, особливостей емоційного ставлення сучасних студентів до політики, політичних орієнтацій студентів тощо [4]. Методичний комплекс визначався до кожного дослідження залежно від цілей і завдань, використовувались різні варіанти опитувальних методів (у тому числі спеціально розроблені для цілей дослідження), метод семантичного диференціала, проективні методики тощо.

Політична свідомість у психологічному вивченні характеризується поєднанням аналізу політичного змісту з індивідуальними та груповими механізмами його функціонування й формування. Придбані особистістю знання та уявлення про політику не ґрунтуються лише на її індивідуальному досвіді, вони вбираються людиною із соціального середовища в ході соціалізації через дії певних систем (інституцій), серед яких прийнято виділяти цілеспрямовані (власне політичні) і стихійні неполітичні впливи, а також власну активність особистості [5]. У більш широкому контексті можна говорити про чинники соціалізації, під якими розуміються умови, що визначають цей процес (мікро– й макросередовище, спосіб життя тощо), які можуть виступати як персоніфіковані носії суспільного впливу – агенти соціалізації [6].

Система політичної соціалізації в Севастополі має свої особливості. В українському Севастополі ще з дитячих садків соціалізуючий вплив надавало не стільки знайомство з українською культурою й державою, скільки активне патріотичне виховання в стилі «Севастополь – місто російської слави». У результаті такого виховання в першому класі діти плуталися з назвою своєї країни й столиці, прізвиськом президента, навіть до відповіді: «Ми живемо в країні Севастополь». У місті працювала піонерська організація, на рівні міста проводилось святкування Дня піонерії та інших радянських свят, були активними й популярними російські націоналістичні партії. Найбільш активний соціалізуючий вплив справляло російське телебачення, що переважало в усіх телевізійних пакетах міста. У поєднанні з наявністю великої кількості матеріально високозабезпечених російських військових і пенсіонерів, особливо на тлі українських службовців, високим відсотком пенсіонерів родом із Радянського Союзу це призвело до формування почуття приналежності саме до РФ, а не до України, а також почуття винятковості, мало не особистого героїзму у зв'язку з фактом проживання в цьому місті. Таким чином, особливості політич-

ної соціалізації в Севастополі не сприяли формуванню в його мешканців української ідентичності. Лояльність до України формувалась у невеликої частини севастопольців не природним шляхом, а здебільшого шляхом аутосоціалізації, вона засновувалась на зусиллях тих, хто мав інтерес до політики, користувався різними джерелами інформації та мав при цьому певний рівень критичності.

Унаслідок політичної соціалізації, на переконання Д. Істона й Р. Гесса, члени політичної системи набувають трьох видів основних життєвих орієнтацій: певної суми загальноприйнятих політичних знань та уявлень; політичних цінностей, що розглядаються як найбільш загальні цілі; установок, з якими індивід підходить до політичних об'єктів (довіри, згоди, симпатій, шанобливості чи апатії, недовіри, ворожості) [7].

Результати, отримані в ході дослідження особливостей політичної соціалізації молодших школярів міста Севастополя [3], показали, що в 9-літніх севастопольських школярів рівень політичної ерудиції є досить високим, проте мали місце деякі перекручування нормальної поінформованості: українських політиків знали краще, ніж назву своєї держави, столиці. Близько половини опитуваних мали адекватні асоціативні уявлення про основні політичні категорії (держава, президент, політика, вибори). Основними агентами політичної соціалізації виступали батьки й телебачення, політичні симпатії обумовлювались некритичним переносом емоційних оцінок батьків. Хлопчики були краще поінформованими, ніж дівчата, проте доводи дівчаток були більш аргументованими й будувались на знаннях шкільної програми. Політична ідентифікація стосувалась України й Росії, при цьому хлопчики меншою мірою ідентифікували себе з українською державою та більшою – з російською. Мав місце конфлікт політико-етнічної приналежності, викликаний переживанням приналежності до обох культур, причому в хлопчиків він виражався сильніше.

Таким чином, у дітей не відбулось формування базової позитивної установки на політичну систему, не сформувалась довіра до держави, її прийняття й підтримка. Ставши дорослими (а зараз це здебільшого студенти), такі громадяни не довіряють своїй країні та політиці в цілому, не підтримують її, що ми побачили щодо України в місті Севастополі. Конфлікт етно-політичної приналежності привів більшість студентів до підтримки російської окупації. Однак необхідно відзначити досить цікавий феномен: прийняття окупації серед стар-

шокласників і студентів (на відміну від інших вікових категорій) не має агресивного емоційного забарвлення щодо України, зберігається спілкування з українцями, використовуються українські слова в такому спілкуванні. Можна припустити, що ця вікова категорія певною мірою відчуває себе громадянами України.

У результаті соціалізації формується політична свідомість окремого індивіда зі своєю індивідуальною структурою. Д.В. Ольшанський виділяє в політичній свідомості два блоки елементів: мотиваційні та пізнавальні [5]. До мотиваційних елементів належать потреби, мотиви, цінності, установки й почуття, а до пізнавальних елементів – знання про політику, інформованість, інтереси, переконання. В.М. Бебик виділяє ціннісні компоненти як окремі; політична свідомість складається з пізнавальних, мотиваційних і ціннісних компонентів, які забезпечують пізнання політичної сфери та участь у політичній діяльності [8]. Багато в чому такий поділ є досить умовним, оскільки в реальному житті ці блоки компонентів тісно переплітаються.

На мотиваційному рівні політичної свідомості акумулюється потенціал активності особистості, формується її внутрішня готовність до дії. Д.В. Ольшанським було виділено основні види мотивів політичної участі: мотиви інтересу й привабливості політики як сфери діяльності, пізнавальні мотиви, мотиви влади, ідеологічні мотиви, мотиви перетворення світу, мотиви дотримання традицій, прагматичні мотиви та псевдомотиви [5]. У більш диференційованих класифікаціях (наприклад, А.О. Краснякової [9] та М.Ю. Сидоркіної [10]) також виокремлюються мотиви політичної участі матеріального, соціального, пізнавального характеру тощо. Кожній людині притаманна відносно стійка структура мотивації політичної поведінки, яка передбачає субординацію мотивів і мотивувань та визначає вибір людиною певних форм активної соціально-політичної поведінки й ситуативних політичних дій.

Наші дослідження показали, що політична мотивація в загальній ієрархії мотивів севастопольських студентів мала низьке, підпорядковане значення [4]. Найбільш значущими мотивами участі особистості в політичному процесі респонденти вважали прагматичні мотиви. Найбільш неактуальними мотивами політичної участі виявились мотиви ідеологічного порядку та мотиви інтересу до політики. Севастопольськими студентами політика сприймалась як засіб задоволення матеріальних потреб, а тими, хто мав досвід громадсько-політичної ді-

яльності, – як засіб задоволення потреб у соціальних контактах. Несвідомими мотивами включення в політичну діяльність були потреби в усвідомленні власної значущості та підтвердженні високої самооцінки.

До мотиваційного блоку політичної свідомості належать також почуття, емоційне ставлення громадян до політики й політичних суб'єктів. Позитивне чи негативне ставлення студентів до політичних діячів, як стверджує В.В. Москаленко, найбільш чітко характеризує образ політичної влади в їхній свідомості [11]. Результати нашого аналізу показали, що емоційне ставлення севастопольських студентів до політичних об'єктів і суб'єктів є суперечливим [4]. Обстановка в державі викликала в досліджуваних найменшу задоволеність, навіть фрустрацію, політична система держави сприймалась і розумілась як негативне явище. Ставлення до політичного лідерства було амбівалентним, емоційні оцінки реальних політиків мали негативний характер, спостерігалися сильні розбіжності між уявленнями про ідеальних і типових політиків.

Негативне ставлення до політиків і низький рівень соціальної довіри не завжди й не обов'язково зумовлює високу політичну активність громадян. Ставлення до владних структур, політики та політиків проходить у своєму розвитку декілька етапів, як вважає російський дослідник М.А. Урбан. Зокрема, він пише: «На початковому етапі виникає персональне відчуження від політики. Потім наростає соціальне роздратування, яке супроводжується настроями смутку, безвиході й апатії. Соціальне роздратування сублімується в агресивність, яка спрямовується проти владних структур або проти штучно сконструйованого образу ворога, і виникає феномен масового відчужено-ворожого ставлення до політики, політиків та до владних структур» [12, с. 69]. В Україні соціальне роздратування вилилось у протести проти діючої влади, а в Севастополі – в агресивність проти штучно сконструйованого образу ворога («бандерівців-фашистів»), потім самої України. Тому порятунок було побачено не в усвідомленні своїх помилок щодо вибору влади та орієнтації на самостійну участь у побудові держави, а в приєднанні до Росії, сильної держави, яка вирішить усі соціальні й економічні проблеми.

Специфіку поведінки особистості, напрям її діяльності, форму участі багато в чому обумовлюють цінності (особистісні, соціальні та духовні) – суб'єктивні уподобання й уявлення людей про бажані та небажані події, їх суспільну значущість [13]. Поєднуючи індивідуальну життєдіяльність

із життєдіяльністю соціуму, особистісні смисли й ціннісні орієнтації людини визначають її індивідуальну громадську позицію, сприяють соціально-політичному самовизначенню та вибору певного виду участі. Наші дослідження показали, що політичні орієнтації севастопольських студентів відрізнялись розмитістю й змішуванням демократичних та авторитарних цінностей. Визначальним моментом політичного вибору севастопольських студентів стала особистість лідера.

До пізнавального блоку політичної свідомості належать знання про політику, інформованість, інтереси, переконання. Н.М. Дембицька вважає, що глибина розвитку когнітивних компонентів політичної свідомості соціального суб'єкта визначає рівень його політичної освіченості та зрілості політичної культури в цілому. Нерідко вони мають різний ступінь адекватності реальному стану справ, оскільки ґрунтуються не лише на об'єктивних фактах, а й на домислах, неперевірених інформації, необґрунтованих, упереджених теоріях тощо. Це зумовлює також незрілість політичної культури в суспільстві, необхідність її підвищення та збагачення [14]. Дослідження політичної свідомості, проведені під керівництвом Дж. Адельсона, показали загальні закономірності вікових змін когнітивних компонентів політичної свідомості [15]. Так, до 18 років політичне мислення стає зрілим: щодо політичних об'єктів і процесів формуються абстрактне мислення, соціоцентризм, здатність до передбачення наслідків політичних подій, система етико-політичних принципів, соціальні цілі, накопичуються політичні знання, авторитаризм знижується, підвищується критичність щодо влади. Юнацький етап, відповідний періоду студентства, характеризується зростанням усвідомленості й критичності ставлення до політики, формуванням самостійності в політичному виборі. Вивчення когнітивних складових політичної свідомості студентів міста Севастополя показало, що в них рівень політичних знань є заниженим, система етико-політичних принципів є спрощеною, присутній високий політичний авторитаризм, виражені максималізм та ідеалізм в оцінках політики [4].

Таким чином, для політичної свідомості севастопольських студентів досліджуваного періоду була характерна політична незрілість, що поряд із мотивацією матеріального й соціального порядку, нестабільністю емоційного ставлення до політики, невизначеністю політичних орієнтацій стала запорукою швидкого й некритичного залучення в політичні події. Когнітивні та мотиваційні

особливості молодих севастопольців стали внутрішніми психологічними факторами, що полегшили зовнішнє маніпулювання їх політичною свідомістю. Включення севастопольських школярів і студентів у політичну систему мало складний, конфліктний характер. Політичні орієнтації студентів у досліджуваній період перебували в невизначеному стані, частково обумовленому соціально-економічними й політичними умовами в Україні.

Отримані нами дані узгоджуються з висновками, зробленими в дослідженні Л.О. Кияшко 2013 р.: «Політична свідомість української молоді та студентства є здебільшого фрагментарною й суперечливою. Ступінь зацікавленості політикою та політична активність студентів виявляються в тому, що сучасна молодь України не надто переймається політичними подіями в суспільстві» [16, с. 48]. Факторами низького рівня політичної активності нового покоління учений вважає стан самої політичної системи України, а також відсутність консолідуючої ідеї, слабкість і суперечливість досвіду громадянської активності, неструктурованість і непрозорість політичного простору, що гальмують процес формування певних ідентичностей у політичній свідомості молоді. Високий рівень недовіри до державних інституцій спричиняє негативне ставлення молоді до політичної діяльності загалом. Варто додати, що таке негативне ставлення до влади й владних структур із боку студентів, молоді та більшості громадян України змінилось на активізацію та привело до відстоювання своїх політичних і громадянських прав на Євромайдані 2013–2014 рр., а для більшості жителів Севастополя – до зміни територіальної приналежності Криму.

Висновки з проведеного дослідження. Політична свідомість мешканців Севастополя має низку психологічних особливостей, обумовлених цілим комплексом факторів (військовими, історичними, культурними, економічними тощо), що в сукупності сприяли формуванню культурного «ізоляціонізму» цього регіону, а в жителів – «острівної психології» та відчуття своєї винятковості. Проведене дослідження дає підстави припустити, що для політичної свідомості молодих севастопольців найбільш характерними є такі риси:

- несформованість позитивних базових установок щодо політичної системи, відсутність довіри до української держави, її прийняття й підтримки;
- конфлікт національно-політичної ідентичності, викликаний переживанням приналежності до двох культур (української та російської);

- мотивація політичної участі переважно прагматичного й соціального характеру за відсутності інтересу до політики;

- низька задоволеність обстановкою в державі, негативне ставлення до політичної системи держави;

- амбівалентне ставлення до політичних лідерів, негативне емоційне ставлення до реальних українських політиків, при цьому особистість лідера є визначальним моментом політичного вибору;

- несформованість і суперечливість політичних орієнтацій, розмитість і змішання демократичних та авторитарних цінностей;

- перекручування нормальної поінформованості, занижений рівень політичних знань, спрощена система етико-політичних принципів, високий політичний авторитаризм.

Такі особливості в умовах переважання російських мас-медіа, а згодом і спеціально організованої інформаційної війни сприяли швидкому некритичному формуванню антиукраїнських і проросійських настроїв. Вважаємо, що за умов спаду інформаційного тиску в цій віковій групі зростатиме рівень лояльності до української держави.

Осмислення психологічних особливостей політичної свідомості та політичної поведінки мешканців анексованої території приводить до розуміння необхідності практичної роботи психологів у напрямі попередження політичного відчуження серед громадян України. Така робота повинна проводитись насамперед серед дітей і молоді, які знаходяться в процесі політичної соціалізації. Для дітей дошкільного й молодшого шкільного віку акцент має ставитись на формуванні позитивного ставлення дітей до своєї держави, патріотизму й любові до своєї батьківщини, що повинне давати стійку основу для розвитку національної й політичної ідентичності. Для підліткового віку актуальними є політична просвіта, що спроможна дати адекватні віку політичні знання, та виховання політичних і соціально-моральних цінностей, насамперед ідеї свободи й гідності особистості, патріотизму, політичної рівності, особистої та громадянської відповідальності. У роботі зі студентською аудиторією психологи можуть давати рекомендації з формування навичок аналізу політичної інформації та особистої інформаційної безпеки, а також є актуальними розробка та проведення спеціальних «тренінгів демократії», що передбачають зниження авторитаризму, розвиток демократичних цінностей, толерантності, особистої відповідальності тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Соціологічне опитування, грудень 2013 / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://razumkov.org.ua/ukr/polls.php>.
2. Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз : [монографія] / за ред. В.О. Васютинського. – К. ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. – 336 с.
3. Пирог Г.В. Особливості політичної соціалізації дітей молодшого шкільного віку (на прикладі Севастопольського регіону) / Г.В. Пирог // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. – К. : Логос, 2007. – Т. 9. – Ч. 2. – С. 228–234.
4. Пирог А.В. Психологические особенности политического участия молодежи / А.В. Пирог // Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного наукового Центру АПН України. – О., 2007. – № 8–9. – С. 132–135.
5. Ольшанский Д.В. Политическая психология / Д.В. Ольшанский. – СПб. : Питер, 2002. – 576 с.
6. Шестопад Е.Б. Политическая психология / Е.Б. Шестопад. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 432 с.
7. Соколова Г.Н. Современная западная социология : [хрестоматия] / Г.Н. Соколова, Л.Г. Титаренко. – М. : Тесей, 2008. – 520 с.
8. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина : [монографія] / В.М. Бебик. – К. : МАУП, 2003. – 424 с.
9. Краснякова А.О. Мотиваційні складові політичної поведінки молоді / А.О. Краснякова // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 19(22). – С. 221–231.
10. Сидоркіна М.Ю. Мотивація політичної взаємодії: спроба типологізації / М.Ю. Сидоркіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2012. – Вип. 30(33). – С. 229–240.
11. Москаленко В.В. Образ політичної влади у свідомості студентів / В.В. Москаленко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоціація політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Золоті ворота, 2012. – Вип. 13. – С. 339–347.
12. Урбан М.А. Социальные отношения и политические практики в посткоммунистической России / М.А. Урбан // ПОЛИС. – 2002. – № 4. – С. 66–85.
13. Білоус І.М. Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації / І.М. Білоус [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=76&c=1834>.
14. Дембицька Н.М. Когнітивний аспект політичної свідомості / Н.М. Дембицька // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 87–100.
15. Adelson J. Growth of law in adolescence / J. Adelson, V. Green, R. O'Neil // *Developmental Psychology*. – 1969. – № 1. – P. 295–332.
16. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : [монографія] / за ред. Л.О. Кияшко. – К. : Міленіум, 2013. – 216 с.